

MAGYAR NYELV

XCIV. ÉVF.

1998. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Helyes és helytelen

(nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi adatainak a tükrében)

I. Bevezetés

1. Tárgy, hipotézis. — A tanulmány egy 1989-ben indult vizsgálatsorozat rész-eredményeit tartalmazza (az eddig közzétettekre l. MNy. 1996: 138—51 és 403—15). Tárgya 10—14 éves, nyelvjárási környezetű, tehát a köznyelv és a nyelvjárás feszültségzónájában élő felső tagozatos tanulónak a normatudata. Amire választ keresek: mit tartanak nyelvileg helyesnek a megkérdezett iskolások? Azt vizsgálom, hogyan működik a megkérdezett tanulók szabályérzete, ha úgy tetszik: nyelvi intuíciója. Azt elemzem, hogy nyelvhelyességi tudatukat mennyiben befolyásolja nyelvjárási meghatározottságuk. Azt vizsgálom tehát, milyen a diákok implicit és explicit normájának a viszonya (ezekre a fogalmakra l. VILLÓ ILDIKÓ in: KEMÉNY GÁBOR szerk., Normatudat—nyelvi norma. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes*, 8. A MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1992. 15).

Kiinduló föltételezésem az, hogy 1. a '(nyelvileg) helyes' fogalma a felső tagozatosok szemében a köznyelvhez, illetőleg ahhoz kötődik, amit az iskolában akként tanulnak; hogy 2. a regionális elemek, jelenségek egy részét helyesnek érzékelik, mivel a köznyelv megközelítése (a fogalomra l.: S. GAL, *Language Shift*. New York, 1979. 93; KONTRA M. és GÓSY M. in: KEMÉNY GÁBOR szerk. i. m. 245) a nyelvjárási környezet állandó hatása és elvárásai miatt nem 100%-os; s hogy 3. a köznyelvi jelenségek, elemek tanítása, tudatosítása a nyelvjárási jelenségek, elemek tudatosulásával párhuzamosan, egymást föltételezve fut, s az utóbbiak több-kevesebb stigmatizálódásával jár együtt.

2. Módszertani kérdések. — 1. Vizsgálendő életkori csoportként azért választottam a 10—14 éveseket, az általános iskola felső tagozatosait, mert 10 éves korra már kialakul az implicit norma, illetőleg mert a különböző nyelvváltozatok megkülönböztetésének és megítélésének a tudata nagyjából a 10. életévvel kezdődően fejlődik ki s kezd megszilárdulni, s ez egybeesik az érték- és előítéletstruktúrák kialakulásával (a további okokat l. MNy. 1996: 139 és FELDE GYÖRGYI in: KEMÉNY GÁBOR szerk. i. m. 177).

A vizsgálatot szülőfalumban, Mihályiban végeztem 1996-ban. A fölmérés teljes körű volt (l. CSEH-SZOMBATHY L.—FERGE ZS. szerk., *A szociológiai felvétel módszerei*. Bp., 1975. 79), ugyanis valamennyi felső tagozatosot megkérdeztem. Az adatokra kérdőívek segítségével tettem szert. A tanulók a kérdőíveket az iskolában, tantermükben, pedagógus jelenlétében töltötték ki, más-más időpontban a nyelvtani s a lexikai kérdőívet.

Az adatközlők lexikai és nyelvtani választásait a kérdőíves kérdésekre adott válaszaik, helyesírásukat pedig füzetbe írt fogalmazási dolgozataik elemzésével vizsgáltam. A kérdőív eltérő típusú, tudniillik megítéléses, produktív és választásos feladatokat tartalmazott (l. ezekre legújabban LANSTYÁK I.—SZABÓMIHÁLY G., Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség. Pozsony, 1997. 13). Tudvalevő, hogy a nyelvi adatok gyűjtésének, a nyelvhasználat tényei és tényezői számbavételének különböző módszerei vannak. Mindegyiknek vannak korlátai, ezért a nyelvhasználatról teljes képet csak a különböző adatfelvételi módszerek együttes alkalmazásával rajzolhatunk. A vizsgálat céljától függően azonban vagy az egyik, vagy a másik eljárás célravezetőbb, illetőleg használható eredményesebben. A jelen vizsgálatban a kérdőíves fölmérés nélkülözhetetlen.

A vizsgálat közvetlen tárgya kettősnyelvű beszélők azonnyelvi változatok közötti választása. Azonban nem spontán, tényleges nyelvhasználatuk, hanem kérdésekre adott írásbeli válaszaik alapján. Tehát nyelvi változók (= olyan nyelvi jelenségek, amelyek többféleképpen valósulnak meg) változatait (= azonos funkciójú, illetőleg jelentésű megvalósulásait) elemzem. Legnagyobb részét kétfagú változókat vizsgálok, s ez azt jelenti, hogy az adatközlőknek többnyire két lehetőség közül kellett választaniuk. Ismeretes, hogy az egyes változatok egy része szociolingvisztikai szempontból nem egyenrangú. A választás ezekben az esetekben nyelvcsociológiai, nyelvlélektani, szituációs és nyelvi, kontextuális tényezőktől függ. Ezért a kérdőívek tartalmaztak a megkérdezettek szociológiai helyzetére (életkor, nem, szülők foglalkozása) és tanulmányi előmenetelére vonatkozó kérdéseket is.

3. Az elemzés eredményességének föltétele volt az összehasonlíthatóság biztosítása. Tehát statisztikailag feldolgozható, azaz azonos kérdésekre adott válaszokra, adatokra volt szükség. Ezt a kérdőíves fölmérés biztosította. A nyelvtani kérdőív kérdései típusukban, sőt a példamondatok stílusában is megegyeznek nagyrészt a magyar szakirodalom vonatkozó fölméréseinek a kérdéseivel.

II. Mi a helyes? — metanyelvi válaszok

1. Az, hogy a különböző változatok közül melyeket tartották az adatközlők helyesnek, a kérdésekre adott válaszokból kiderül (elemzésüket l. a következő fejezetekben). Tudni akartam azonban azt is, hogy önreflexiós alapon hogyan fogalmazzák meg a nyelvi helyességre vonatkozó véleményüket. Ezért a kérdőív egyik kérdése ez volt: „Ha nagyon helyesen akarsz beszélni, akkor mire figyelsz különösen? Mit kerülsz, s mit igyekszel követni? Fogalmazd meg röviden véleményedet (akár példák közlésével is)!” A válaszok alapján — öten nem írtak semmit — az alábbiakat összegezhetem. A tanulók akkor tekintik nyelvhasználatukat helyesnek, ha az — az ő kifejezéseiket használva —

szabályokat

betartó, jó → „betartsam a nyelvtani szabályokat”, „ne ejtsem rosszul a hangokat, röviden a hosszúakat”, „ügyeljek a szórendre”, „ne hibázzak”, „helyesen ejtsem és írjam a szavakat”.

értelmes,

érthető → „ne összevissza”, „ne legyen szóismétlés”, „nem nyelem el a szóvégeket”, „nem mormolva beszélek”,

szép →

„kerüljem a csúnya beszédet”, „ne kiabáljak”, „kerülöm a káromkodásokat”, „szépen beszélek”.

2. A válaszok világosan mutatják, milyen fontos, sőt döntő szerepe van a nyelvi normák tudatosításában az iskolai anyanyelvi oktatásnak. A tanulók válaszainak többségében ugyanis tanári intelmek „köszönnek vissza” (l. az idézett mondatokat). S ezekből egyenesen lehet következtetni arra, hogy milyen jelenségeket javítanak a pedagógusok. Nos: egyrészt azokat, amelyek a nyelvjárási háttérből, környezetből, illetőleg a tanulók többségének nyelvjárási meghatározottságából következnek. (Néhány idevágó idézet: „nem beszélek falusiasan”, „szépen beszélek s hangsúlyozva, mint a városiak”, „ő helyett e-t, gy helyett j-t kell mondani: nem *köll* és *gyün*, hanem *kell* és *jön*”, „fontos a helyesejtés”.) Másrészt meg azokat, amelyek a stílus körébe tartoznak. („Kerüljem a csúnya beszédet”, „ne kiabáljak”, „ne káromkodjak”, „köszönjek mindenkinek”.) Az írott köznyelv normáinak a megtanításával, tudatosításával, rendszeres számonkérésével és ellenőrzésével az iskola veti meg a tudatos nyelvi tudat alapjait. Az iskola tudatosítja legszélesebb körben s leginkább maradandó hatással a nyelvváltozatok közötti presztízsbeli különbségeket is. Az iskola tehát a diákok számára (anya)nyelvi tekintetben a legfontosabb, bár kétségtelenül nem az egyetlen orientáló tényező.

III. Nyelvtani változatok

1. A nyelvtani kérdőív ez volt (a problematikus esetek félkövérrel vannak szedve, de csak itt természetesen): „1. A szövegben húzd át azokat a szavakat, amelyek szerinted helytelenek, s írd fölédjük a helyes alakot! *Azt kérték, hogy a bizottság tekintsen el attól, hogy Péter bácsit vezetőnek jelölje és megválasztja. Én sem szeretem, ha megint elhalasszák a meccset. Ha időbe érkeznek, ők is láthassák a filmet. Délelőtt iskolába voltam, a boltba csak délután mentem. Természetesen, hogy igyekszek jól tanulni. Ez az ügy már megoldott, semmi kétség nincs. Hogy el-e megyünk mi is, az egyedül apámtól függ. Ha tudnák róla, már régen említettem volna. Kérdés, lehetett-e volna tenni valamit. Igyék Pista bácsi, jó bor ez! Ki tudja, nem-e lesz baj a sok ivásból?* — 2. Húzd alá azokat a szavakat, amelyek szerinted helytelenek! *El szoktam menni én is: el szokok menni én is. Én Mihályiban lakom: én Beledbe lakok. Szeretnék föladni egy levelet: felment a padlásra. Sokkal nagyobb nálam : jóval kisebb tőlem. El kell menjek én is : el kellek menni én is : el kell mennem nekem is. Az a füzet az enyim, nem az övék : ez a könyv az enyém, nem az övöké. Szívesen adnák neked ajándékot : szívesen laknék a másik utcába.* — 3. Egészítsd ki a következő mondatokat (a kipontozott helyeken) a zárójelbe tett szavak megfelelő alakjával! *Ha nem sietnek, akkor ők most is ... az alkalmat (elszalaszt). Figyeljétek csak, hogyan ... Pista a csomagot (kibont). Ma az anyuval mi ... a szobát (kifest). Én Mihályiban ... (lakik). Délelőtt az ... voltam (iskola). Ha megijednék, akkor nem ... mondani semmit (tud).*”

2. A tanulók a nyelvhelyességgel összefüggő írásbeli kérdésekre írásban adtak választ. Amikor válaszaikat írták, akkor azokat a szabályokat követték, amelyeket írott köznyelvi normaként tanultak, illetőleg ilyen-olyan okból akként értelmeztek. Ezért a vizsgált jelenségeket az írott köznyelvi nyelvhelyesség felől nézve célszerű csoportosítanunk, s e csoportok szerint célravezető bemutatnunk a fölmérés eredményeit. Ez következik az alábbiakban.

A) Választékos köznyelvi változatok

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>igyék</i>	63%
<i>övék</i>	29%
<i>fel</i>	15%
<i>(én) lakom ige</i>	12%
<i>laknék</i>	10%
<i>Mihályiban</i>	5%
<i>szoktam</i>	5%

B) Több-kevesebb megszorítással, de köznyelvinek tekintett változatok

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>tőlem nagyobb</i>	90%
<i>kell menjek</i>	86%
<i>enyim</i>	85%
<i>föl</i>	66%
<i>megoldott</i>	64%

C) Egyértelműen stigmatizált változatok

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>szokok</i>	90%
suksükölés/szüksükölés	85%
<i>övöké</i>	85%
nákozás	70%
ikes igék iktelen ragozása	
egyes szám 1. személyben	70%
<i>-ba, -be</i> inesszívuszi szerepkörben	57%
<i>el-e megy</i>	32%
<i>természetesen, hogy</i>	31%

D) Nyelvjárási változat

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>(én) kellek menni</i>	56%

3. A vizsgált jelenségek főntebb közölt sorrendjében következik az elemzés.

Igyék, lakok és társai. — Első személyben a szabályos ices igék ragozásában „a hagyományos *-m, -l, -ik* toldalékokhoz ragaszkodik a művelt köznyelv” (NyKk. 1: 1009). Az alanyi ragozású formák helytelenítési aránya eltérő: a *lakok* esetében ez 84%, az *igyek-szek*-ében pedig csak 41%! Ez bizonyára összefügg azzal, hogy az iskolában a hibás ragozás iskolapéldájaként szokás emlegetni a *lakok* igealakot, az *igyek-szek*-et kevésbé. A másik ok: a közvetlen környezet nyelvhasználatának felemássága, azaz az ices igék ices és iktelen ragozásának az együttes megléte (l. MNyTK. 190. sz. 39—40). A produktív (szókiegészítő) feladatokban (*lakik*) a helyes megoldás aránya ugyanannyi, mint a *lakok* alak

minősítésében. Az *igyék* 63%-os helytelenítése (zömmel *igyon*-ra „javították”, néhányan csupán aláhúzták, ezzel jelölve „helytelen” voltát) azt mutatja, hogy a felszólító módú ikes alakok nagyrészt szokatlanok a diákok számára.

Övék, övöké. — Az utóbbi „az igényesebb köznyelvben hibának” minősül (NyKk. 1: 346). A diákok a suksüköléssel azonos arányban (85%) helytelenítik, míg a köznyelvi *övék* helytelenítési aránya 29%. A tanulók nyelvi bizonytalanságát jól mutatja, hogy tizenketten mindkét alakot helytelenítették, négyen pedig mindkettőt helyesnek találták. Bizonytalanságuk jól magyarázható oka nyelvi környezetük. Az *övék* ugyanis a mihályi nyelvjárásban nem járatos, csak az *övöké*, de ez utóbbi is ritka, a leggyakoribb megoldás ugyanis a tulajdonnévvel alakult birtokjeles szerkezet (*Pintéréké, Katiéké*), illetőleg a *másik utcaiaké*-s az *azoké*-típus.

Fel és föl. — Az utóbbi a *fel*-lel szemben „kissé népiesebb hangulatú” (NyKk. 1: 605). Tipikus tanulói attitűd, hogy (a nyelvben is) adva van, ami helyes, minden más helytelen. Adva van tehát a köznyelvi szó, kifejezés, szerkezet, a többi helytelenítendő. Elsősorban ezért a mihályi felsősök kétharmados *föl*-ellenzése. Vélekedésükben szerepe van a nyelvjárásiasság kerülési szándékának is. Márpedig az *e : ö*-s köznyelvi : nyelvjárási szópárok sora tudatosítja bennük az *ö-ző* alakok táji jellegét (*becsület : böcsület, esperes : öspörös, fest : föst, kell : köll, per : pör* és társai). A *föl* Mihályiban ma is kizárólagos a tősgyökeres lakosság körében. A *fel*-nek csupán 15%-os helytelenítése az iskolai oktatás és az írott nyelv hatásának a kézzelfogható eredménye.

Nákozás. — A mély hangrendű igékben „Helytelen, pongyola ... az illeszkedett toldalék használata” (NyKk. 1: 626). Az esetek majdnem harmadában helyesnek fogadták el a tanulók a nákozó alakokat, a helyes *laknék*-ot pedig 10%-ban helytelenítették. Mit mutat a nyelvhasználati környezet? Az idősebbek spontán nyelvhasználatában a *-nák/-nék* úgyszólván kizárólagos realizációja a *-ník* (a köznyelvi *-nék í-ző* megfelelője). Ebből pedig az következik, hogy nákozás korábban nem volt a mihályi nyelvjárásban (az 1889-ig visszanyúló nyelvjárástörténeti adatok szerint sem). Ha ugyanis lett volna, akkor a legidősebbek nyelvhasználatában nem az *annik, marannik, szántonik*, hanem az *annák, marannák, szántonák* (= adnék, maradnék, szántanék) fordulna elő. Ezzel szemben a középkorú nyelvjárási beszélők körében mellékalakként ugyan, de viszonylag gyakori a nákozás, a leggyakoribb pedig a fiatalok körében. Minthogy pedig a mai középnemzedék szüleiknek és nagyszüleiknek a nemzedékétől nem tanulhatta meg a nákozást, nyilvánvaló, hogy e jelenség kívülről, illetőleg felülről, tudniillik a köznyelv kevésbé választékos rétegéből került a mihályi meg a szomszédos nyelvjárásokba. Ez a folyamat

kéz a kézben haladt annak idején (az ötvenes évek elejétől-közepétől) a suksükölésnek a nyelvjárásban való megjelenésével (az utóbbira l. MNyTK. 190. sz. 40). A diákok nákozással kapcsolatos statisztikai adatai azt mutatják, hogy a nákozó alakok a környezet nyilvános nyelvhasználatában is gyakran előfordulnak, a köznyelviség, a helyesség képzetét erősítve.

-BA a -BAN helyén. — „Helyesírásunk általában nem fogadja el a hol? kérdésre felelő *-ba, -be* alakot” (NyKk. 1: 266). A mihályi diákok helytelenítési adatai: *iskolába* 68% (a produktív feladatban 85% a helyes megoldások aránya!), *Beledbe* 59%, *utcába* 56%, *időbe* 15% (!). A helyes *Mihályiban* alakot 5%-ban helytelenítették. Ezek az arányok jól mutatják, hogy a beszélt nyelvi háttér a mihályiak esetében nem — pontosabban: az ő esetükben sem — különbözteti meg alakilag a hol? és hova? kérdésre felelő határozóragokat. S itt természetesen nem kizárólag a nyelvjárási nyelvhasználatra gondolunk.

Szokok. — „főnévi igenévvel köznyelvünkben csak múlt időben használatos” (NyKk. 2: 863). A mihályi nyelvjárásban is használják jelen időben, a tanulóknál tehát környezetük

többségi nyelvhasználata ellenére sikerült tudatosítani, hogy a köznyelvben kerülendő alakról van szó.

Tőlem nagyobb. — „A *-tól, -től* rag használata táji, ill. régies stílushatású” (NyKk. 1: 807). A mihályi nyelvhasználatról idegen ez a szerkezet, s mivel a tömegtájékoztató eszközök is elsősorban gyakorisággal a *nálam nagyobb* szerkezetet használják tapasztalatom szerint, a szűkebb környezet nyelvhasználatának és a köznyelvi gyakorlatnak az egybeesése magyarázza a *tőlem nagyobb*-típus 90%-os helytelenítését. A 10%-os helyeslési arány az átlagos bizonytalansági mértéket nem haladja meg. Megjegyzem, előfordult olykor, hogy egy középkorú s tősgyökeres mihályi asszonytól — de csak tőle — hallottam a címmel írt szerkezetet is. A beköltözöttek egy része úgyszintén él ezzel a szerkezettel.

Kell menjek. — „bár az irodalmi nyelvben is eléggé gyakori, nem tekintjük általános köznyelvi formának” (NyKk. 1: 1130), illetőleg a köznyelvben bizalmas-népies vagy bizalmas-pongyola (a GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR szerkesztette Nyelvművelő kézikönyvtár [Bp., 1996. 295] szerint). Azaz a szerkezet köznyelvnek tekintetik, csak éppen korlátozott, a köznyelvi beszélőknek csupán egy részétől használnak. A mihályi felsősök 86%-os helytelenítése mögött elsősorban az áll, hogy ez a szerkezettípus sem Mihályiban, sem a tágabb környezetben, tehát sem a nyelvjárásokban, sem pedig a környék regionális köznyelviségében nem használatos. Ezzel a szerkezettel még egyetlen egyszer sem találkoztam Mihályiban.

Enyim. — A NyKk. beszélt nyelvi változatnak tartja (1: 345), az ÉKsz. népinek. A nagy arányú (85%-os) adatközlői helytelenítés oka ez: a tanulók számára kellően tudatos, hogy az *enyém* mellett az *enyim* (Mihályiban ez általános használatú) nyelvjárásias, amelynek negatív megítélését az a körülmény is biztosítja, hogy az *i-ző* formák a mihályi nyelvjárás feltűnő, s nyilvános beszédhelyzetekben kerülendőnek tartott, tehát a nyelvjárási beszélőktől is stigmatizálnak érzékelt jelenségei közé tartoznak.

Megoldott. — A befejezett melléknévi igenevet „Állítmányként gyakran a *-va, -ve* képzős határozói igenév + létige alkotta szerkezet elkerülésére és egyszerűsítésére használják... Pedig ez inkább csak olyan igenév esetében helyes, amelynek igenévi jellege ... elhomályosult, s az igenév már tisztán tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévvé vált” (NyKk. 1: 289—90). A feladatlap vonatkozó mondatában e szerint helytelen a *megoldott* használata („Ez az ügy már megoldott, semmi kétség nincs”). A megkérdezettek 35,5%-a jóváhagyta, 64%-a kijavította a kérdéses szót. A javítók kétharmada a *megoldódott*, egy harmada a *meg van oldva* formát választotta. A viszonylag magas javítási arány elsődleges okát abban látom, hogy sem a nyelvjárási, sem pedig a regionális köznyelvi környezet nem használja állítmányi szerepkörben a befejezett melléknévi igenevet.

Suksük, szukszük. — A stigmatizált nyelvi jelenségek közül talán a legismertebb (NyKk. 1: 616). Nagy hangsúllyal szerepel az iskolai oktatásban is. Nyilván ez utóbbi az egyik, sőt talán az elsődleges oka annak, hogy e jelenség stigmatizált volta is magas arányban tudatos a felső tagozatosok körében. A 90% ugyanis elsősorban többség. A másik ok a környezet nyelvhasználata. A nyolcvanas évek közepének állapotához viszonyítva (erre l. MNyTK. 190. sz. 40) azt mondhatom, hogy Mihályiban a suksükölés visszahúzó-dása az elmúlt tíz évben tovább folytatódott. Azaz a gyerekek falujukban a suksüköléssel összességében csak mint kevésbé gyakori jelenséggel találkozhattak és találkozhatnak.

Nem-e és társai. — „A köznyelvben kirívó hiba ... az igeikötőhöz, a tagadószóhoz..., összetett igealakban a főigéhez fűzni az *-e* kérdőszót” (NyKk. 1: 458). A tanulók válaszai alapján a helytelenítések aránya emígyen fest: *nem-e* 13%, *el-e* 17%, *lehetett-e volna* 66%. Miért ily alacsony az első két típusnak a helytelenítési aránya, s miért jóval magasabb az utóbbié? A fő magyarázat itt is elsősorban a környezet nyelvhasználatában keresendő. A *nem-e* ugyanis napjainkban is eléggé gyakori. (Az írásbeli fogalmazásokban

hétszer fordult elő, a másik két típus egyszer sem.) Igekötökhöz ritkábban járul a kérdőszócska, mint a *nem*-hez, de mégiscsak használatos. Elsősorban az ilyen típusú mondatokban: *Elvüttem! El-é? — Mégittuk a tejet is. Még-é? — Összösszeggyük az ágot az udvaronn. Összö-é?* Ezzel szemben a *lehetett-e volna*-típusú megoldások ritkák a nyelvjárásban.

Természetesen, hogy... — „Az igényes nyelvhasználatban... az ilyeneket is kerülnünk kell” (NyKk. 2: 803). A 31%-os helytelenítési arány azt jelenti, hogy a tanulók 69%-a köznyelvi formának tekinti. A mihályiak nyelvhasználatából egyetlen példával sem tudom igazolni ennek a mondatkeveredéses szerkezetnek az előfordulását, ezért abból indulok ki, hogy a környezet nyelvhasználatának az iskolásokra gyakorolt hatásáról szó sem lehet. Mi hát akkor a meglepő arány oka? Fölvetem azt a magyarázati lehetőséget, hogy mivel az iskolások azon az alapon, hogy több olyan szerkezetet is ismernek, amelyek szűkebb környezetük nyelvhasználatában nem, a köznyelvben azonban használatosak (*kell menjek, megoldott — állítmányként —, ezzel együtt, rendelkezik valamivel ’van vmije’, értéket képvisel, kivált ’helyettesít’, az aratás történik*-típusú szerkezet), azt „következtették”, hogy ebben az esetben is egy általuk nem használt és kevésbé ismert köznyelvi kifejezésről lehet szó.

Én kellek menni (nyelvjárási eredetiben: *én köllök mënnyi*). — A *kell* segédigét főigeként is ragozzák a nyelvjárásban. A szerkezet 56%-os helytelenítése azt mutatja, hogy a tanulók több mint fele érzékeli, hogy nem köznyelvi, tehát ebben az esetben helytelenítendő kifejezésről van szó. Minthogy a nyelvjárásban ma is gyakori, regionális köznyelvi megnyilatkozásokba is beszüremkedő regionalizmusról van szó, föltételezem, hogy az iskolában a pedagógusok többször is szóvá teszik, szóvá tenni kényszerülnek ennek a szerkezetnek a tanórákon és dolgozatokban nem helyénvaló voltát, ezért a diákok többsége számára többé-kevésbé maradandóan tudatosul a szerkezet nyelvjárásiassága.

4. A nyelvtani változatok különböző típusainak helytelenítési arányai ezek:

1. választékosak: 19%,
2. stigmatizáltak: 65%,
3. megszorítással köznyelvek: 78%.

A választékos változatok egy része a tanulók számára archaikus, ezért a helytelenítés (az *igyék*-et például 63%-ban helytelenítették; erre a sorsra jutott a lexikai változatok közül a *Kapuvárott* is a *Kapuváron*-nal szemben). A stigmatizált változatokat a vártnál nagyobb arányban (35%) helyeslik. Ennek egyértelmű magyarázata a tágabb környezet nyelvhasználatában, a regionális köznyelviség szintjére jutott jelenségek presztízisében van (-*BA*

a *-BAN* helyén, iktelen ragozás). Igencsak meglepő a megszorítással köznyelvinek minősített változatok 78%-os helytelenítése. Ennek egyik, bizonyára legfontosabb oka az, hogy népnyelvi jellegű, tehát a tanulók számára adott esetben nyelvjárási ízű formák is szerepelnek közöttük (*enyim, tőlem nagyobb* például), márpedig spontán automatizmusuk szerint ami nyelvjárási, az helytelenítendő. (Az *enyim* 85%-os helytelenítése mögött például az *i*-zés Mihályiban is nyilvánvaló stigmatizáltsága rejlik.)

IV. Lexikai változatok

1. A szókészleti kérdőív választásos feladatokat tartalmazott. 80 szópár tagjairól kellett nyilatkozniuk az adatközlőknek, megjelölve, melyiket tartják helyesnek. A szópárok vegyesen tartalmaztak köznyelvi, népnyelvi és nyelvjárási szavakat (nem csak mihályiakat), és pedig változatos sorrendben, amely lehetetlenné tette a helyes válaszra való következtetést. A szópárok tagjai között alapalakú és toldalékolt, tőszó és származékszó

egyaránt volt. A szópárok egyik tagja mindig köznyelvi, a másik 1. köznyelvi, 2. népnyelvi vagy 3. nyelvjárási szó, illetőleg alakváltozat volt. A csak köznyelvi tagú szópárok miatt több esetben mindkét változat aláhúzása volt a helyes megoldás. A szópárok mindkét tagja aláhúzásának a lehetősége biztosította azt, hogy megállapíthassam, illetőleg mérhessem az adatközlők bizonytalanságát, döntenem tudását is.

2. A szópárok tagjait és a rájuk vonatkozó adatokat táblázatban közlöm. A csoportosítás alapja a már említett hármas tagolódás. Balról a szópárok köznyelvi tagjai kaptak helyet, jobbról a népnyelvi és a nyelvjárásiak, s néhány köznyelvi változat. A közlési sorrendet a helyes és a helytelen vokok különbsége szabta meg.

A) Köznyelvi — köznyelvi tagú szópárok

a szópár 1. tagja	az 1. tag kizárólagos helyeslése	mindkét tag helyeslése	a 2. tag kizárólagos helyeslése	a szópár 2. tagja
1. <i>tejföl</i>	50	8	1	<i>tejfel</i>
2. <i>töpörtyű</i>	45	10	2	<i>tepertő</i>
3. <i>vödör</i>	45	12	2	<i>veder</i>
4. <i>talál</i>	39	18	–	<i>lel</i>
5. <i>felhő</i>	39	20	–	<i>felleg</i>
6. <i>kapkod</i>	42	12	3	<i>kapdos</i>
7. <i>fergeteg</i>	44	6	5	<i>förgeteg</i>
8. <i>szúr</i>	38	18	1	<i>dőf</i>
9. <i>töröl</i>	38	13	8	<i>törül</i>
10. <i>cseng</i>	35	15	6	<i>csöng</i>
11. <i>bennünket</i>	32	19	8	<i>minket</i>
12. <i>ma</i>	30	15	11	<i>máma</i>
13. <i>söpör</i>	31	14	13	<i>seper</i>
14. <i>tele</i>	28	17	13	<i>teli</i>
15. <i>tornászik</i>	33	5	20	<i>tornázik</i>
16. <i>zsemle</i>	23	22	11	<i>zsömle</i>
17. <i>vánkos</i>	26	7	26	<i>párna</i>
18. <i>hova</i>	7	18	32	<i>hová</i>

B) Köznyelvi — népnyelvi tagú szópárok

1. <i>kell</i>	50	6	1	<i>köll</i>
2. <i>becsül</i>	46	12	–	<i>böcsül</i>
3. <i>enyém</i>	47	10	2	<i>enyim</i>
4. <i>kellettem</i>	45	7	1	<i>köllöttem</i>
5. <i>egres</i>	46	5	3	<i>köszméte</i>
6. <i>miénk</i>	35	15	9	<i>mienk</i>
7. <i>szervusz</i>	24	8	25	<i>szербusz</i>
8. <i>disznóvágás</i>	11	22	21	<i>disznóölés</i>
9. <i>utóda</i>	20	7	32	<i>utódja</i>
10. <i>futkos</i>	13	13	31	<i>futkoz</i>
11. <i>mézga</i>	6	5	42	<i>macskaméz</i>

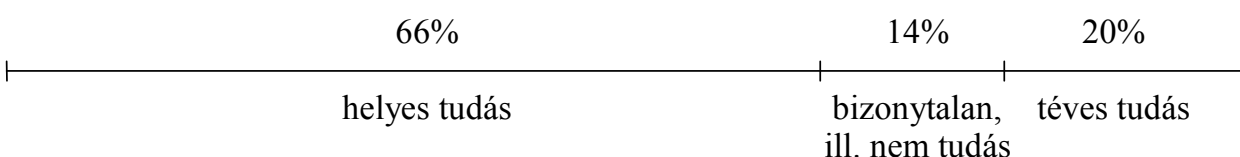
C) Köznyelvi — nyelvjárási tagú szópárok

1. <i>fülük</i>	53	–	–	<i>fülök</i>
2. <i>ütne</i>	54	3	1	<i>ütnö</i>
3. <i>visel</i>	54	2	1	<i>vüsel</i>
4. <i>Vica</i>	52	2	2	<i>Vicca</i>
5. <i>tanít</i>	54	1	3	<i>tanítt</i>
6. <i>himodi</i>	53	1	3	<i>himódi</i>
7. <i>víz</i>	51	5	2	<i>viz</i>
8. <i>lyuk</i>	51	3	2	<i>lik</i>
9. <i>utas</i>	53	1	4	<i>útas</i>
10. <i>írás</i>	51	3	3	<i>irás</i>
11. <i>ütötte</i>	50	4	2	<i>ütöttö</i>
12. <i>tűz</i>	48	9	1	<i>tüz</i>
13. <i>Mihályi</i>	49	7	2	<i>Miháli</i>
14. <i>házból</i>	51	1	5	<i>házbol</i>
15. <i>füle</i>	49	4	5	<i>fülő</i>
16. <i>tanul</i>	48	4	5	<i>tanúl</i>
17. <i>hattyú</i>	48	3	5	<i>hattyu</i>
18. <i>gereblye</i>	45	10	3	<i>grábla</i>
19. <i>csoda</i>	43	13	3	<i>csuda</i>
20. <i>tizedes</i>	49	1	9	<i>tizedes</i>
21. <i>sűrű</i>	45	8	6	<i>sürü</i>
22. <i>postás</i>	48	2	9	<i>póstás</i>
23. <i>buta</i>	38	19	–	<i>böszme</i>
24. <i>ujjong</i>	44	4	10	<i>újong</i>
25. <i>daru</i>	43	6	9	<i>darú</i>
26. <i>így</i>	44	2	12	<i>így</i>
27. <i>gyűszű</i>	41	4	12	<i>gyüszü</i>
28. <i>villa</i>	33	22	4	<i>vella</i>
29. <i>kínál</i>	40	5	12	<i>kinál</i>
30. <i>hús</i>	41	4	13	<i>husz</i>
31. <i>szívesen</i>	41	3	15	<i>szivessen</i>
32. <i>Kapuváron</i>	32	16	6	<i>Kapuvárott</i>
33. <i>dől</i>	31	20	7	<i>dül</i>
34. <i>gyenge</i>	32	16	9	<i>gyönge</i>
35. <i>feketedik</i>	33	13	12	<i>feketül</i>
36. <i>félszemű</i>	35	7	16	<i>félszemű</i>
37. <i>utána</i>	33	9	16	<i>utánna</i>
38. <i>előbb</i>	30	7	21	<i>előbb</i>
39. <i>radír</i>	30	6	23	<i>radir</i>
40. <i>vállalat</i>	29	4	24	<i>válalat</i>
41. <i>seprű</i>	25	14	20	<i>söprü</i>
42. <i>disznósajt</i>	22	16	18	<i>préshurka</i>
43. <i>szalag</i>	28	3	26	<i>szallag</i>
44. <i>magasan</i>	27	6	25	<i>magassan</i>
45. <i>fogódkodik</i>	26	5	26	<i>fogózkodik</i>
46. <i>seprő</i>	13	13	30	<i>söprü</i>

47. <i>ruhástul</i>	15	9	34	<i>ruhástól</i>
48. <i>istálló</i>	13	4	37	<i>istáló</i>
49. <i>húszas</i>	11	1	46	<i>huszas</i>
50. <i>véndely</i>	2	6	41	<i>vindő</i>
51. <i>babóti</i>	6	–	47	<i>baboti</i>

3. Az adatközlők az esetek többségében a szópárok egyik tagját húzták csak alá, tehát csak egyiket tekintették helyesnek. Az esetek 35,6%-ában azonban mindkét tagot helyesnek jelezték. Az összesítő statisztika szerint 69,4%-ban köznyelvi, 30,6%-ban nyelvjárási és népnyelvi szavakat, változatokat jelöltek „helyes”-nek.

Ha csak azokat a szópárokat tekintjük, amelyeknek egyik tagja köznyelvi, másik nem, akkor a számok ezt mutatják: helyes válasz 66%, helytelen válasz 20%, nem tudott dönteni (mert vagy mindkettőt helyesnek tartotta: 11%, vagy nem húzta alá egyiket sem: 3%) 14%. Ábrázolva:

Ebből egyelőre csak azt a következtetést vonjuk le, hogy a nyelvi helyesség tekintetében a megkérdezett iskolások „irányzék”-a egyértelműen el van tolódva a regionalitás irányába. Ez persze nem meglepő, hiszen nyelvjárási gyökerű és háttérű gyerekekről van szó.

A problémakör differenciáltabb választ kíván. Ennek érdekében figyelmünket két választípusra összpontosítjuk: melyek azok a köznyelvi változatok, amelyeket többségben, illetőleg nagyobb arányban helytelennek, s melyek azok a nyelvjárási (és az ÉKsz.-ban népnyelvi minősítésű) változatok, amelyeket többségben, illetőleg nagyobb arányban helyesnek jelöltek az adatközlők? (A „helyes”-nek jelzett köznyelvi s a „helytelen”-nek ítélt regionális változatok ebben az összefüggésben irrelevánsak, illetőleg elsősorban statisztikai szempontból fontosak csak.) A két típust természetesen egymással való összefüggésében kell néznünk, s tulajdonképpeni feladatunk annak nyomozása, lehetőleg pedig kiderítése, vajon miért tartják „helyes”-nek az adatközlők a regionális változatokat a köznyelvekkel szemben, illetőleg miért tartják őket annak a köznyelvi változatok mellett, valamint hogy miért tekintenek „helytelen”-nek köznyelvi változatokat.

4. Elemzések. — 1. A mindkét tagjukban köznyelvi szópárok azon tagjait tekintik elsőprő fölényrel helyesnek a diákok, amelyeket környezetük használ. A *tepertő*, *veder*, *lel*, *felleg*, *kapdos*, *dőf*, *seper* (1. a lista sorrendjében) tősgyökeres helybeli szójából nem hallható. A *fergeteg* is *förgeteg*, hogy mégis az előbbi kapott jóval több szavazatot, azzal magyarázható, hogy az utóbbit *ö*-zése miatt némileg nyelvjárásiának érezték. A *hova* is kapott hét kizárólagos helyeslő szavazatot, jöllehet ezt sem mondják (*hová*, illetőleg az archaikus *há* hallható). A *vánkos* és a *párna* azonos szavazattal áll, jöllehet a *vánkos* a főalak. A magyarázat: a *hova* változathoz és a *párná*-hoz társul a választékosság, a finomság érzete, képzelete. Ez vonatkozik a *ma* és *tele* változatokra a *máma* és a *teli* változattal szemben, mely utóbbiak a tősgyökeres helybeliek nyelvhasználatában ma is kizárólagosak.

2. Mit mutatnak a köznyelvi—népnyelvi tagú szópárok? A *böcsül*, *köll*, *köllöttem* mellett az *e*-ző változatok ugyan periferikus változatok, de mert az *ö*-zést többé-kevésbé nyelvjárásiának érzékelik, a tanulók az írott nyelvből jól ismert *e*-ző változatokat tartják óriási fölényrel helyesnek. Az úgyszintén általános használatú *enyim* változat is ezért

zik ez a tanulói válaszokban is. Íme: a *kapkod*-ot és a *futkoz*-t 62%, a *futkos*-t és a *kapdos*-t mindössze 14% tartja kizárólagosan helyesnek (mindkettőt 21%, nincs véleménye 3%-nak).

Meglepőnek tűnhet, hogy a *véndely*-t csupán ketten tartották egyedül helyes alaknak, nyelvjárási változatát, a *vindő*-t ezzel szemben negyvenegyen. Ennek az a magyarázata, hogy a köznyelvi szónak és nyelvjárási változatának az együvé tartozását a nagy fokú alaki eltérés miatt nem érzékelik, illetőleg az, hogy a köznyelvi változatot legfőbb kivételesen ha ismerik (a *véndely* változattal ugyanis nemigen van módjuk találkozni sem az írott nyelvben, sem a rádió és a televízió adásaiban).

V. Tanulságok, következtetések

A) 1. A 'nyelvileg helyes' fogalma az iskolások számára ahhoz kötődik, amit az iskolában akként tanulnak, amit szűkebb-tágabb környezetükben presztízsfomákként, követendőként érzékelnek (vö. P. TRUDGILL, *Introducing Language and Society*. London, 1992. 20 *correctness* a.), tehát az explicit normájú (írott) köznyelvhez. Ezért amit az adatközlők köznyelvinek tudnak, tartanak, érzékelnek, azt helyeslik, amit pedig nem, azt helytelenítik.

2. Nem mond ellent ennek az a tény, hogy meghatározott köznyelvi jelenségeket helytelennek, bizonyos regionális nyelvi sajátosságokat, formákat pedig helyesnek tartanak. Ugyanis szignifikáns módon csak azokat a köznyelvi jelenségeket helytelenítik, amelyeket nem, vagy nem köznyelviként ismernek. Illetőleg csak azokat a regionális jelenségeket helyeslik, amelyeknek regionális volta nem tudatos számukra. A regionális köznyelvi jelenségek a tanulók tudatában köznyelviékné minősülnek.

3. Az explicit norma elsajátítása, tudatosítása az adatközlők szándéka ellenére (l. a metanyelvi válaszokat) sem teljes. A köznyelv megközelítése túlnyomórészt a környezet regionális nyelvhasználata, a tanulók nyelvjárási nyelvi szocializációja, tehát szociokulturális meghatározottsága miatt korlátozott eredményességű. A tanulók döntő többségükben ugyanis nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatúak, illetőleg kivétel nélkül nyelvjárási környezetűek, akiknek spontán nyelvhasználata többé vagy kevésbé, többük pedig határozottan nyelvjárási. Olyan beszélőkről van tehát szó, akik spontán nyelvhasználatukban nagyrészt a nem kodifikált s nem tudatosan elsajátított szabályrendszert, tehát az implicit normát követik.

4. A feladatlapos példák egy része nem köznyelvi s Mihályiban nem használatos szóalak volt (*pósta* és társai). Hogy mégis többet, illetőleg a várakozással ellentétben viszonylag nagyobb arányban is helyesnek vélték közülük, azt elsősorban azzal az attitűddel vélem magyarázhatónak, amely így foglalható össze: „nálunk (a nyelvjárásban) nem használatos, valószínűleg tehát köznyelvi, akkor pedig helyes”. A szóban forgó attitűd társadalmi okokra megy vissza, ma is élő negatív társadalmi és társadalomlélektani következményekkel jár (l.: R. A. HUDSON, *Sociolinguistics*. Cambridge, 1980. 191 k.; K.-J. MATTHEIER, *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 108; H. LÖFFLER, *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin, 1985. 164—5 és in: D. CHERUBIM hrsg., *Fehlerlinguistik*. Tübingen, 1980. 94—105). A nyelvhasználat alakulása szempontjából pedig az a következmény, hogy az ily módon helyesnek vélt szóalakok terjedésének — a környezet ellentett tendenciájú nyelvhasználati szabályai ellenére — megnőnek a lehetőségei. Azaz: a ma nem köznyelvinek tekintett változatok nagy számú helyeslése e változatok köznyelvivé válásának lehetőségét, valószínűségét jelzi. (Úgy tűnik viszont, hogy a nagy számú helytelenítés jóval kisebb mértékben tekinthető a változatok nem köznyelvi volta

jelzésének.) A lehetőségből azonban csak akkor lesz megvalósulás, ha ez az attitűd tartós, s ha megkapja a „felülről”, a köznyelv felől jövő támogatást, megerősítést.

5. A megkérdezettek körében is tetten érhető a nyelvi bizonytalanság (a lexikai adatok alapján ez 145-re rúg). Ahol pedig nyelvi bizonytalanság van (nyelvrendszerbeli, illetőleg beszélői), ott — preskriptív normájú nyelvváltozatról is lévén szó — van túlhelyesbítés is. A feladatok egy része lehetőséget adott a hiperkorrekció megjelenésére, s az meg is jelent. A felső, ill. középső nyelvvállású rövid : hosszú magánhangzók körüli bizonytalanság következménye a *póstás*-féle túlhelyesbített változatok helyeslése (l. följebb). A nyelvtani feladatlap hiperkorrekciós állítmányát (*Azt kérték, hogy a bizottság ... Péter bácsit vezetőnek jelölje és megválasztja*) az adatközlők kétharmada nem javította ki. Az egyik mondat helyes alakját (*a boltba mentem*) egy tanuló „korrigálta” (*a boltban mentem*). A túlhelyesbítés részletes vizsgálatát később kívánom elvégezni.

6. Nyelvjárási környezetű iskolások normatudatának a vizsgálata fölveti a regionális köznyelviség kérdését is. Az adatok azt mutatják, hogy ami a környék regionális köznyelviségének része, azt tendenciaszerűen helyesnek tartják a megkérdezettek. Ez pedig újabb megerősítése annak, hogy a nyelvjárási beszélők tudatában nem három (nyelvjárás : regionális köznyelv : köznyelv), hanem csupán két nyelvváltozat él (tudniillik a nyelvjárás és a köznyelv).

7. A nyelvi tudat vizsgálatában a kérdőív nélkülözhetetlen. Az a helyzet, amelyben a vizsgálat adatközlői véleményt nyilvánítottak, a nyelvi tudatosságot leginkább mozgósító helyzetek közé tartozik: iskolában, tanári felügyelet mellett, írásban kellett válaszolni. Feltűnő különbségek vannak azonban a kérdőíves feladattípusok között. A produktív vagy kiegészítő feladatok követelték a nagyobb nyelvi figyelmet, a magasabb fokú nyelvi aktivitást, a választásos feladatok a kevesebbet. A nákozásos feladatok esetében az előbbieket 2,3-szer, a *-BA* : *-BAN* esetében 23%-kal hoztak jobb eredményt. Ami pedig a suksükölést meg a szukszükölést illeti, a produktív feladattípusban a válaszok 98,3%-a volt helyes, a választósban csak 71%.

B) Didaktikai közhely, hogy mind a nyelv- (például magyar → német), mind pedig a nyelvváltozat-tanulásban (például nyelvjárás → köznyelv) a kontrasztív szemléletű, a kiinduló nyelvet, nyelvváltozatot figyelembe vevő oktatás a leghatékonyabb. Annál meglepőbb, hogy többnyire pusztába kiáltott szó annak immáron nálunk is jó ideje való hangoztatása, hogy eredményesebben, gyorsabban és humánusabban tudatosítható, oktatható a köznyelv, ha tekintettel vagyunk a környezet regionális nyelvi sajátosságaira, a tanulók nyelvjárási hátterére. Hogy ennek ellenére „a kartársak tekintélyes hányada egyáltalán nem teremt kapcsolatot a tanulók nyelvjárása és a tankönyv anyaga között” (SZABÓ KÁROLY: *Magyartanítás* 1977/4: 163), nemcsak szakmai hiba, de emberi mulasztás is. Az író Vári Attila szigorúan járna el: „Ha tehetném..., nem engedném tanítani azt, aki nyelvföldrajzi analfabéta” (Holtak köve. Bp., 1987. 32). Úgy vélem, a döntő kérdés az, megvan-e, illetőleg kialakul-e a magyarszakos pedagógusokban a szakmai tájékozottság, valamint az akarat, hogy túllépjenek megkövesedett beidegződéseken. Azon, hogy a nyelvjárásiaságokat csak mint kigyomlálandó hibákat tekintsék, s a szerint járjanak el. Ha nincs ez a belső indíttatás, akkor hiába minden más. A nyelvjárási ismereteknek az anyanyelvoktatásban való felhasználásáról ma már megbízható irodalom szól (elsősorban GUTTMANN MIKLÓS jóvoltából, l. tőle: *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon*. MNyTK. 202. sz. Bp., 1995.; a vonatkozó szakirodalomra l. 19—27). Hiányzik azonban egy olyan segédkönyv, amely a vonatkozó módszertani, szemléleti s a legfontosabb tárgyi tudnivalókat igényes, egyszersmind élvezhető formában közvetítené. Reméljük, nem sokáig.